

КІНЕЦЬ НОВОГО МИРУ

Ізраїльський історик Юваль Ной Харарі про те,
як Путін загрожує всьому людству

Володимир Путін штовхає людство до епохи війни, яка може бути гіршою за все, що ми бачили раніше. Це може загрозувати самому виживанню нашого виду.

Світовий порядок, що склався в останні десятиліття, докорінно змінив ставлення людей до міжнародних конфліктів, вважає ізраїльський історик Юваль Ной Харарі, автор бестселера «Sapiens: Коротка історія людства». Раніше поняття «мир» означало «тимчасова відсутність війни», а з кінця XX століття – «неправдоподібність війни». У колонці для журналу Atlantic Харарі розмірковує про те, як напад Росії на Україну змінює цей порядок та загрожує всьому людству.

Де кілька років тому я написав книгу «21 урок для XXI століття» і присвятив одну з її глав майбутньому війни, з підзаголовком: «Не можна недооцінювати людську дурість». У цьому розділі йшлося про те, що перше десятиліття XXI століття було наймирнішим періодом в історії і розпочинати війни стало не вигідно з економічної та геополітичної точок зору. Але саме по собі це не було гарантією подальшого мирного співіснування людей, оскільки «людська дурість – один із найпотужніших двигунів історії» та «навіть раціональні лідери часто роблять великі дурниці».

Попри це у лютому 2022 року я був шокований спробою Володимира Путіна захопити Україну. Імовірно наслідки цього кроку для Росії та всього людства були настільки руйнівними, що він здавався вкрай неправдоподібним навіть для бездушного мегаломана. Проте російський автократ вирішив покласти край наймирнішій епосі в історії людства – і штовхає нас усіх до нової ери війни, яка може виявитися найгіршою, що ми коли-небудь знали. Цілком можливо, загроза нависла над людиною як біологічним видом.

Це справжнісінька трагедія, адже досвід останніх десятиліть показує, що війну не можна вважати невідвратною силою природи. Війна – результат людського вибору, який дуже залежить від обставин, часу і місця. З 1945 року не було жодної війни між двома великими держа-

вами і жодного випадку, коли міжнародне співтовариство визнало б анексію території іншої держави. Менш великі регіональні та локальні конфлікти, зрозуміло, нікуди не поділися. Я живу в Ізраїлі, так що чудово усвідомлюю це. При цьому ізраїльська окупація Західного берега річки Йордан – скоріше виняток, останнім часом країни дуже рідко намагаються односторонньо розширити свої кордони шляхом насильства. Саме тому Ізраїль стає постійним об'єктом обговорень та критики. Те, що було імперською нормою багато тисячоліть, стало табу.

Навіть якщо брати до уваги громадянські війни, революції та тероризм, в останні десятиліття війни стали причиною загибелі значно меншої кількості людей, ніж самогубства, дорожні пригоди або захворювання, пов'язані з ожирінням. У 2019 році близько 70 тисяч людей загинули в збройних конфліктах і зіткненнях з поліцією, близько 700 тисяч наклали на себе руки, близько 1,3 млн стали жертвами ДТП, а 1,5 млн померли від діабету.

Проте мирне існування людства не зводиться до набору цифр. Імовірно, найважливіша зміна останніх десятиліть має психологічну властивість. Тисячоліттями поняття «мир» означало «тимчасова відсутність війни». Наприклад, між трьома Пунічними війнами, у яких Рим бився з Карфагеном, були десятиліття миру, але кожен римлянин і карфагенянин знав, що «пунічний світ» може порушитися будь-якої миті. Політика, економіка та культура визначалися постійним очікуванням війни.

* * *

Наприкінці XX і на початку XXI століття значення слова «мир» змінилося. Тоді як «старий мир» означав «тимчасова відсутність війни», «новий мир» – це «неправдоподібність війни». У багатьох (хоч і не у всіх) регіонах планети країни перестали боятися вторгнення з боку сусідів, яке могло б їх знищити. Жителі Тунісу більше не побоювалися Італії, костариканці перестали думати, що армія Нікарагуа може влаштувати стрімкий кидок до Сан-Хосе, а на Самоа вже не чекали, що через горизонт ось-ось з'явиться військово-морський флот Фіджі. Звідки ми знаємо, що страхи цих країн пішли у минуле? Це очевидно, якщо подивитися на їхні державні бюджети.

Донедавна військові витрати були статтею номер один будь-якого бюджету імперії, султанату, королівства чи республіки. Влада майже нічого не витратила на охорону здоров'я та освіту, тому що більша частина ресурсів держави йшла на утримання солдатів, зведення стін та будівництво бойових кораблів. Римська імперія витратила від 50 до 75% свого бюджету на армію та флот. У китайській імперії Сун (960–1279) цей показник сягав 80%, а Османської імперії наприкінці XVII століття становив близько 60%. З 1685 по 1813 частка військових витрат Британської імперії жодного разу не опускалася нижче 55%, а в середньому становила 75%. В епоху великих конфліктів XX століття і демократичні, і тоталітарні режими впадали у величезні борги, щоб забезпечувати себе кулемета-

ми, танками та підводними човнами. Коли ми боїмося, що на нас будь-якої миті можуть напасти сусіди,

Державні бюджети епохи «нового світу» є значно втішнішим читанням, ніж будь-який пацифістський трактат. На початку ХХІ століття середня частка оборонних витрат держави становила лише 6,5%, і навіть головна наддержжава – Сполучені Штати – витрачала на військову підтримку свого панування у світі лише 11% бюджету. Люди перестали жити страхом зовнішнього вторгнення, і влада могла витрачати на охорону здоров'я, соціальне забезпечення та освіту більше грошей, ніж на армію. Наприклад, витрати на охорону здоров'я становили 10,5% середнього державного бюджету, тобто у 1,6 разу більше, ніж оборонні витрати. Для багатьох сьогодні у цьому факті немає нічого особливо примітного. Але якщо ми прийматимемо «новий мир» як належне і тому про нього не дбатимемо, дуже скоро ми його втратимо.

* * *

«Новий мир» сформувався завдяки трьом основним силам. По-перше, технологічні виклики – і в першу чергу, це розробка ядерної зброї, яка неймовірно підвищила витрати війни, особливо між наддержавами. Атомна бомба перетворила таку війну на божевільний акт колективного самогубства, і тому наддержави не воювали одна з одною безпосередньо з часів Хіросіми та Нагасакі.

По-друге, зміни в економіці дуже суттєво знизили зиск, який можна отримати з війни. Раніше головним активом були матеріальні ресурси, які можна було отримати силою. Коли Рим здобув перемогу над Карфагеном у Пунічних війнах, він розбагатів за рахунок розграбування противника: карфагеняни були продані в рабство, римляни отримали контроль над срібними шахтами Іспанії та пшеничними полями Північної Африки.

Проте в останні десятиліття головним активом для багатьох економік стали наукове, технічне та управлінське знання. У Кремнієвій долині не видобувають кремній. Компанії на кшталт Microsoft і Google, які коштують трильйони доларів, будуються на ідеях інженерів та підприємців, а не на тому, що перебувають у них під ногами. І якщо захопити силою срібні шахти досить просто, здобути таким чином знання неможливо. Ця економічна реальність призвела до різкого падіння зиску від завоювань.

І хоча війни за матеріальні ресурси продовжуються в деяких регіонах світу (наприклад, на Близькому Сході), з часів Другої світової великі економіки росли без імперіалістичних захоплень. Армії Німеччини, Японії та Італії були розбиті, їх території скоротились, але економіки розцвіли. Китаю вдалося досягти свого економічного дива, не беручи участь у жодній великій війні з 1979 року.

На початку листопада, коли я писав цю статтю, російські солдати грабували Херсон: до Росії їхали вантажівки, набиті вкраденими з українських будинків килимами та побутовою технікою. Це не зробить Росію багатшою, не компенсує їй гігантські витрати на війну. Але, як показує вторгнення Путіна в Україну, технологічних та економічних змін самих по собі було недостатньо, щоби виник «новий мир».

Деякі лідери настільки одержимі владою і настільки безвідповідальні, що вони можуть розпочати війну, навіть якщо вона призведе до економічного краху їхньої країни та підштовхне все людство до ядерного Армагеддону. Саме тому третім та найважливішим стовпом «нового миру» слід вважати культурні та інституційні зміни.

Довгий час у людських спільнотах домінувала мілітаристська культура, з погляду якої війна була чимось неминучим і навіть бажаним. Аристократи Риму та Карфагена свято вірили, що військова слава – головне досягнення у житті та ідеальний шлях до влади та багатства. З ними були згодні і діячі культури на кшталт Вергілія та Горація, які оспівували зброю та воїнів, криваві битви та жорстокі завоювання. В епоху «нового миру» митці звернули свої таланти на викриття жахів війни, а політики прагнули залишити слід в історії не розграбуванням чужих міст, а реформами охорони здоров'я. Лідери багатьох держав, які рухаються страхом ядерної війни, змінами в економіці та новими культурними трендами, об'єдналися, щоб побудувати новий працюючий світовий порядок,

* * *

Цей світовий порядок ґрунтується на ліберальних ідеях, наприклад, про те, що всі люди заслуговують на рівні базові свободи, жодна група людей не може претендувати на іманентну перевагу над іншими, всі ми поділяємо спільні цінності, досвід та інтереси. Завдяки торжеству цих ідеалів світові лідери намагалися уникати воєн і натомість прагнули працювати спільно, щоб захищати загальнолюдські цінності та інтереси.

І хоча цей світопорядок був далеко не ідеальним, при ньому покращало життя не тільки в старих імперських центрах на кшталт Британії та США, а й у багатьох інших державах – від Індії до Бразилії та від Польщі до Китаю. Країни на всіх континентах отримували вигоду зі світової торгівлі та інвестицій, і дивіденди від світу отримували практично всі. Не лише Данія з Канадою зуміли пустити ресурси на вчителів замість танків, а й Нігерія з Індонезією.

Будь-кому, хто люто критикує вади ліберального світопорядку, слід відповісти на одне просте запитання: назвіть, будь ласка, десятиліття у світовій історії, коли людство жило б краще, ніж у 2010-ті? Яке десятиліття – ваше втрачене «золоте століття»? Може, 1910-і – і Перша світова, революція 1917 року, закони Джима Кроу, найжорстокіша експлуатація Африки та Азії європейськими імперіями?

Або 1810-ті – коли досягли свого кривавого підсумку Наполеонівські війни, селян у Росії та Китаї пригнічували їхні господарі-аристократи, Британська Ост-Індська компанія встановлювала тотальний контроль над Індією, а рабство було, як і раніше, законним у США, Бразилії та більшій частині світу? Можливо, ви мрієте про 1710-х, коли вирували Північна війна та війни за іспанську спадщину та імперію Великих Моголів, а третина дітей планети вмирала від недоїдання та хвороб?

* * *

«Новий мир» не з'явився чудовим чином сам по собі. Його вдалося досягти, тому що люди робили розумні кроки та будували функціонуючий світопорядок. На жаль, багато хто сприймав його як даність. Можливо, вони припускали, що він існує насамперед завдяки технологічним та економічним силам та здатний вижити без третього стовпа – ліберального світового порядку. Їм спочатку нехтували, а потім критикували, дедалі більш затято.

Атаку почали країни-ізгої – такі, як Іран, – і лідери-ізгої – такі, як Володимир Путін, але самі по собі вони були недостатньо сильні, щоб подолати «новий мир». По-справжньому світовий порядок похитнувся, коли країни, які здо-

були з нього найбільшу користь (у тому числі Китай, Індія, Бразилія та Польща), і країни, які стояли біля його основ (особливо Великобританія та США), відвернулися від нього. Брексит та обрання Дональда Трампа у 2016 році ознаменували цей поворот.

Ті, хто протистояв ліберальному світовому порядку, здебільшого не бажали війни. Вони просто хотіли відстоювати інтереси своїх країн і стверджували, що кожна національна держава має захищати та розвивати свої священні традиції та ідентичність. Чого вони не могли пояснити, так те як нації взаємодітимуть одна з одною – за відсутності універсальних цінностей і глобальних інститутів. Противники світового порядку було неможливо запропонувати ясної альтернативи. Їм здавалося, що різні країни зможуть якимось чином нормально співіснувати, а світ буде мережею добре укріплених, але доброзичливих фортець з високими стінами.

Проте фортеці рідко бувають доброзичливими. Кожна національна фортеця хоче для себе трохи більше землі, безпеки та процвітання – за рахунок сусідів. І без допомоги універсальних цінностей та глобальних інститутів ворогуючі фортеці не можуть домовитися про загальні правила. Модель «сітки фортець» неминуче мала призвести до катастрофи.

І катастрофа сталася. Пандемія показала, що без ефективного системи загальносвітового співробітництва людство нездатне захиститися від глобальних загроз на кшталт вірусів. Потім, можливо, побачивши, як коронавірус знищує людську солідарність, Володимир Путін вирішив завдати coup de grâce і порушив головне табу епохи «нового миру». Російський диктатор був упевнений: якби йому вдалося завоювати Україну і включити її до складу Росії, деякі країни, звісно, обурилися і засудили б його, але ніхто не вдався б до рішучих дій.

Твердження, що Путін був змушений розпочати вторгнення в Україну, щоб запобігти нападу Заходу на Росію, – безглузда пропаганда. Невизначна західна загроза не може служити законним виправданням для того, щоб знищувати цілу країну, пограбувати її міста, гвалтувати та катувати її громадян, прирікати десятки мільйонів чоловіків, жінок та дітей на неймовірні страждання. Якщо комусь здається, що Путін не мав вибору, давайте спробуємо назвати країну, яка могла б готувати напад на Росію. Можливо, німецька армія збиралася біля кордонів, щоб зробити масований прорив? Чи Наполеон повстав з могили, щоб знову повести свою Велику армію на Москву, і Путін просто мав випередити неминучу навалу французів? І давайте не забувати, що саме Путін першим вторгся на територію України, причому ще 2014 року, а не 2022-го.

Володимир Путін готував вторгнення довго. Він так і не зміг прийняти розпад Російської імперії і ніколи не вважав Україну, Грузію чи будь-яку іншу колишню республіку Радянського Союзу повноцінно незалежною державою. Як я вже казав, середні військові витрати бюджету у світі становили останніми роками близько 6,5%, а в США – 11%, але в Росії цей показник був набагато вищим. Точної цифри ми не знаємо, вона засекречена. Але, за деякими оцінками, це близько 20%, а можливо, і всі 30%.

Якщо авантюра Путіна спрацює, це буде кінець світового ладу та епохи «нового миру». Автократи по всьому світу зрозуміють, що знову можуть вести завойовницькі війни, а демократичні режими будуть змушені милітаризуватись, щоб захистити себе. Ми вже бачимо, як російська агресія провокує одні країни, як Німеччина, різ-

ко збільшувати оборонні витрати, а інші, як Швеція, повертати військовий призов.

Гроші, які мають йти вчителям, лікарям та соціальним працівникам, тепер будуть витрачатися на танки, ракети та кіберзброю, а 18-річки будуть призвані до армії. Весь світ виглядатиме як Росія – країна з роздутою армією та лікарнями, яким не вистачає медперсоналу. Настане нова епоха війни, бідності та хвороб. Але є й альтернативний сценарій: Путіна вдасться зупинити та покарати, і тоді його дії не зламають, а лише зміцнять нинішній світовий лад. І будуть служити нагадуванням про те, чого не можна робити, будь-кому, хто це забуде.

Який із цих сценаріїв здійсниться? На щастя для нас усіх, незважаючи на всі військові приготування, Путін виявився зовсім не готовим до одного: відваги українців. Вони змогли відкинути російські війська внаслідок низки блискучих перемог під Києвом, Харковом та Херсоном. Але Путін поки що відмовляється визнати свою помилку і після кожної поразки діє дедалі жорсткіше. Розуміючи, що його армія не може здолати українців на фронті, тепер він намагається вморити українців до смерті холодом. Передбачити, як скінчиться війна і що чекає на епоху «нового миру», неможливо.

* * *

Історія не буває зумовлена. Після закінчення холодної війни багато хто думав, що мирне життя неминуче і воно триватиме, навіть якщо ми забудемо про світовий порядок. Після вторгнення Росії в Україну деякі змінили цю думку на діаметрально протилежну. Вони стверджували, що світ був лише ілюзією, а війна – некерована сила природи і люди можуть обирати лише одне: бути хижакими чи жертвами.

Обидва погляди неспроможні. Як війна, так і мир – це результат людського вибору. Війни починають люди, а не сили природи. І так само справа з миром. Але не можна просто один раз вирішити, що мир потрібний. Його потрібно постійно підтримувати за допомогою універсальних правил та цінностей, створювати інститути співробітництва.

Перебудова світового порядку не означає, що нам треба повернутися до системи, яка стала розпадатися у 2010-ті. У новому і досконалішому світовому порядку велику роль мають відігравати незахідні держави, які захочуть до нього приєднатися. І він має більше враховувати вірність національним інтересам. Нинішній світовий порядок розпадався насамперед через натиск популістських сил, які наполягали, що відстоювання цих інтересів суперечить загальносвітовому співробітництву.

Але жодної суперечності між патріотизмом та глобалізацією немає. Патріотизм не означає ненависть до іноземців, він означає любов до співвітчизників. І якщо у XXI столітті ви хочете захистити співвітчизників від війни, пандемії чи екологічної катастрофи, найкращий спосіб це зробити – співпрацювати з іноземцями.

Ювал Ной Харарі є автором кількох книг, зокрема «Сапієнс: Коротка історія людства» та «Нестримні ми: як люди захопили світ». Він є професором історії Єврейського університету в Єрусалимі та співзасновником компанії Sapienship, що займається соціальним впливом.

Оригінал: The End of the New Peace The Atlantic, December 12, 2022